

РІВНІСТЬ ПРАВ ЧОЛОВІКІВ ТА ЖІНОК НА ВІЙСЬКОВІЙ СЛУЖБІ В УКРАЇНІ: ВИКЛИКИ ВОЄННОГО ЧАСУ

Червякова О.В.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри військового права
Військово-юридичного інституту
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Середа О.Г.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри трудового права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.*

Яригіна Є.П.,

*кандидат юридичних наук,
асистент кафедри трудового права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Червякова О. В., Середа О. Г., Яригіна Є. П. Рівність прав чоловіків та жінок на військовій службі в Україні: виклики воєнного часу.

В статті проаналізовано сучасний стан та перспективні шляхи забезпечення гендерної рівності в силах оборони та силах безпеки України. Агресія Російської Федерації проти України, порушення внаслідок цього територіальної цілісності, суверенітету, посягання на незалежність України, актуалізували питання подолання гендерних стереотипів, утвердження рівності, протидії гендерно зумовленому і сексуальному насильству як в Україні, так і в усьому світі. В цих умовах було переглянуто, в першу чергу, політику держави щодо розвитку Збройних сил України.

Стратегічний курсу України на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору, закріплений у п. 5 ч. 1 ст. 85 Конституції України. Він визначає пріоритети співпраці України у міжнародному середовищі. Стандартизація задля досягнення взаємосумісності секторів безпеки і оборони України, як партнера з розширеними можливостями та держав-членів НАТО на сьогодні є першочерговим завданням для отримання Україною Плану дій на членство в НАТО, передумовою відновлення суверенітету та безпеки, реінтеграції тимчасово окупованих територій.

Враховуючи статус України як партнера НАТО з розширеними можливостями, а також намір набуття членства в НАТО, в статті під час аналізу закордонного досвіду забезпечення гендерної рівності в оборонній сфері увагу перш за все було акцентовано на досвіді країн-членів Альянсу. Однак, країни, які до НАТО не входять, але мають певні успіхи у процесах забезпечення світового порядку та приймають активну участь у процесах миробудування, також були включені до аналізу. Як з точки зору досягнутих результатів, так і щодо перспективних шляхів активізації участі жінок у процесах підтриманні миру та стабільності у світі, забезпечення безпеки людства і міжнародного правопорядку.

Ключові слова: збройні сили, гендерна рівність, права людини, демократичний цивільний контроль, оборона, національна безпека.

Chervyakova O. V., Sereda O. G., Yarigina E. P. Equality of rights of men and women in military service in Ukraine: challenges of wartime.

The current state and promising ways of ensuring gender equality in the defense and security sector of Ukraine is analyzed in the article. The aggression of the Russian Federation against Ukraine, the violation of territorial integrity, sovereignty as a result, encroachment on Ukraine's independence, brought to the fore the issue of overcoming gender stereotypes, establishing equality, and countering gender-based and sexual violence both in Ukraine and around the world. First of all, in these conditions, the state policy regarding the development of the Armed Forces of Ukraine was revised.

The strategic course of Ukraine for the acquisition of full membership of Ukraine in the European Union and the North Atlantic Treaty Organization, enshrined in paragraph 5, part 1 of art 85 of the Constitution of Ukraine. It defines the priorities of Ukraine's cooperation in the international environment. Standardization in order to achieve the interoperability of the security and defense sectors of Ukraine, as a partner with enhanced capabilities and NATO member states, is currently a priority task for Ukraine to receive the Action Plan for NATO membership, a prerequisite for the restoration of sovereignty and security, and the reintegration of temporarily occupied territories.

First of all, in the article during the analysis of the foreign experience of ensuring gender equality in the field of defense, the attention was focused on the experience of the member countries of the Alliance and taking into account the status of Ukraine as a partner of NATO with shared capabilities, as well as the intention to become a member of NATO. However, countries which are not part of NATO, but have some success in the processes of ensuring world order and taking an active part in the peace-building processes were also included in the analysis. Both from the point of view of the achieved results, and regarding promising ways of intensifying the participation of women in the processes of maintaining peace and stability in the world, ensuring the safety of humanity and the international legal order.

Key words: armed forces, gender equality, human rights, democratic civilian control, defense, national security.

Постановка проблеми. Починаючи з 2014 року Україна захищає свій суверенітет, національну ідентичність, безпеку і територіальну цілісність. Нова фаза конфлікту з Російською Федерацією розпочалася з 24 лютого 2022 року. Активізація бойових дій ставить багато практично значущих питань як з точки зору здійснення оборони держави, так і з точки зору забезпечення прав і свобод військовослужбовців, організації військової служби, управління та контролю.

В даній статті ми зосередимо увагу на питаннях військової служби з точки зору рівності прав, можливостей і рівноцінності результатів діяльності чоловіків та жінок. «Стереотипізація» їх ролей у вирішенні збройних конфліктів є однією з причини гендерної нерівності всередині сектору безпеки і оборони України. І це проблема не тільки нашої держави. Тому і її вирішення неможливо без урахування світових тенденцій і результатів. Ми розуміємо, що сектор оборони та безпеки кожної країни має свою структуру, функції, різні форми і методи діяльності. Водночас, єдиними для всіх демократичних країн світу є принципи функціонування та завдання, обумовлені необхідністю захисту спільних інтересів, забезпеченням міжнародної і колективної безпеки. І від виконання цих завдань вже залежить і забезпечення національної безпеки кожної окремої держави.

Метою даної статті ми ставимо виділення шляхів подальшого розвитку сектору безпеки і оборони України в контексті забезпечення гендерної рівності, враховуючи особливості і потреби військової служби в умовах воєнного стану. При цьому основний фокус дослідження буде на політиках, стандартах і процедурах держав-членів НАТО. Це пояснюється конституційно закріпленим курсом України на євроатлантичну інтеграцію. Однак, це не означає обмеження таким досвідом. Ми будемо звертатися до досвіду тих країн, який доцільно взяти до уваги при аналізі вже досягнутих результатів у питаннях забезпечення гендерної рівності в силах оборони. Рівно як і для розробки шляхів подальших дій. Аджесаме такі завдання ми ставимо собі для виконання.

Стан опрацювання цієї проблематики характеризується активізацією розробки питань гендерної рівності з зв'язку з проголошенням відповідного завдання серед з цілей глобального розвитку. Зокрема, такі цілі 2015-2030 роки були сформовані на під час 70-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН (2015). Їх оформлення здійснено в документі «Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року». І ми хочемо наголосити, що серед «Глобальних цілей» є ті, що спрямовані на забезпечення миру, безпеки людства і міжнародного правопорядку, дотримання прав людини, досягнення гендерної рівності. Це цілі 5 «Забезпечення гендерної рівності, розширення прав і можливостей усіх жінок та дівчаток», 10 «Скорочення нерівності всередині країн та між ними», 16 «Сприяння

побудові миролюбного й відкритого суспільства в інтересах сталого розвитку, забезпечення доступу до правосуддя для всіх і створення ефективних, підзвітних та заснованих на широкій участі інституцій на всіх рівнях» [1].

У 2020 році Ванесса Ф. Ньюбі та Клотільда Себаг здійснили дослідження, в якому зосередили увагу на проблемі навмисного та ненавмисного відсторонення жінок, виокремлення для них спеціалізованих просторів у сфері міжнародного миру та безпеки, при одночасному намаганні впровадження гендерного мейнстримінгу та посилення гендерної інтеграції [2]. У цьому ж 2020 році Ніколь Дженне та Фіорелла Уллоа Бішоп проаналізували досвід Чилі у впровадженні Резолюції 1325. Їхня стаття спирається на справу чилійських військових, щоб оцінити, якою мірою гендерні аспекти були включені в миротворчу практику країни. Вони стверджують, що гендерні стереотипи збереглися, незважаючи на статус Чилі як регіонального піонера в просуванні гендерної рівності в її оборонній політиці [3]. Ґрунтовну працю щодо ефективності гендерного аналізу у Збройних силах Канади запропонували Рейчел Джонстон і Бессма Момані. Вони довели, що гендерний підхід у збройних силах Канади може стати цінною відправною точкою для прогресивних, широкомасштабних змін [4].

Виклад основного матеріалу. З урахуванням історії, традицій та принципів розвитку сектору безпеки і оборони в Україні, вирішення проблеми забезпечення гендерної рівності включає інтеграцію жінок. І відповідну практику активізовано у 2014 році, коли Російська Федерація здійснила агресію проти України.

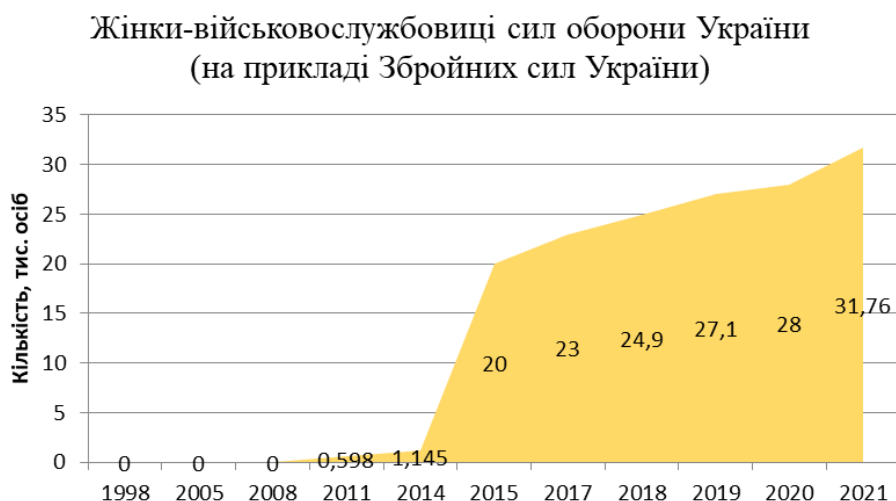
До 2014 р. стратегічний курс у сфері оборони України полягав у зменшенні штатної чисельності збройних сил, скороченні військової освіти. Так, у 2012 р. кількість військових навчальних закладів скоротилося приблизно на 50 %. Щодо чисельності військовослужбовців, то у 2008 р. відбулося зменшення чисельності активних військовослужбовців на 24 % порівняно з 2005 р. [5]. В результаті загальна чисельність активних військовослужбовців Збройних сил України у 2021 р. знаходиться на рівні 2005 р. і дорівнює близько 246 тис. осіб. Зазначимо, що у 2005 р. чисельність військовослужбовців була на 45 % менше, ніж у 1998 р. Тенденція до скорочення численності Збройних сил України продовжувалася до 2013 року [6].

У переламному 2014 р. порівняно з 2008 р. відбулося зростання чисельності активних військовослужбовців на 34 %, при цьому спостерігалось зростання чисельності жінок у лавах Збройних сил України [7, с.150-152]. Так, з 2008 по 2011 роки кількість жінок військовослужбовців Збройних сил України зросла на 91 %, при зменшенні загальної кількості військовослужбовців приблизно на 10 % кожного року. При цьому за період з 2016 по 2020 роки 40 % загальної чисельної активних військовослужбовців звільнилося [8]. Таким чином, в Україні протягом останніх 20 років спостерігається тенденція плинності кадрів (див. мал. 1). при активній гендерній інтеграції жінок у сектор безпеки і оборони, починаючи з 2014 року (див. мал. 2).

Малюнок 1.

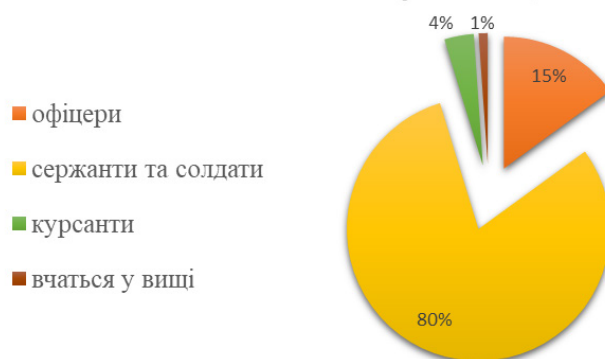
Малюнок 2.

Слід зазначити, що тенденція до зростання кількості жінок сил оборони зберігається і у 2021 році [9, с. 33–38]. Показово, що кількість жінок сектору безпеки і оборони України зростає одночасно з розширенням переліку посад, які вони можуть обіймати [10, с. 5-8] (див. мал.3). У 2014 році жінки вимушені були, при реалізації права на службу у Збройних силах України, обіймати посади обслуговуючого персоналу (бухгалтерки, діловоди, друкарі, кухарки, медичні працівниці, кравчині, телефоністки, телеграфістки тощо) при реальному виконанні деякими жінками окремих бойових завдань в районі проведення антитерористичної операції.

Малюнок 3

**Жінки в ЗСУ: структура посад (2021 рік,
з кількості військовослужбовиць 31757 осіб)**

У 2016-2018 роках ряд дискримінаційних положень військового законодавства України змінено. Одразу зауважимо, що зміни відбуваються у площині практики і правового забезпечення одночасно. Так, у 2016 р. Міністерство оборони України вносить зміни до переліку військово-облікових спеціальностей і штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу та військовослужбовців-жінок [11]. Це дозволило жінкам вступати на службу на такі посади як боцман, бортовий механік і технік, водолаз-радист, випробувач парашутів, вогнементник, гранатометник, сапер та стрілець-снайпер, стрілець-зенітник, кулеметник тощо [12]. Наступним етапом реформи стало розширення у 2017 р. переліку військових посад осіб офіцерського складу, які можуть бути заміщені військовослужбовцями-жінками [13]. Вказані зміни свідчать про розширення службових можливостей жінок за виключенням сфер, пов'язаних з використанням вибухових речовин та водолазними роботами, які негативно позначаються на репродуктивній функції жінок. Такі зміни означали розширення прав і можливостей жінок на військовій службі. Хоча закритими залишаються посади, служба на яких передбачає взає-

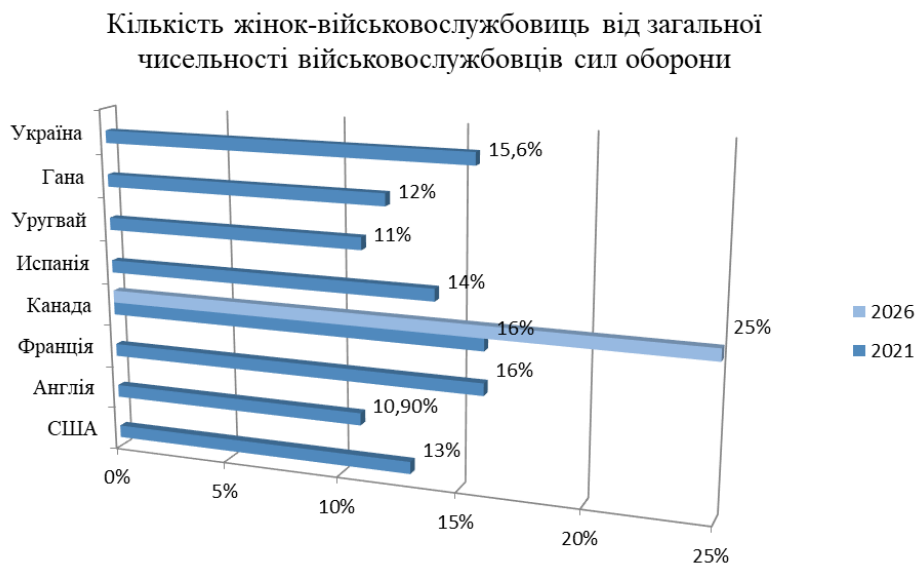
модію з вибуховими речовинами, водолазні роботи та деякі інші обмеження, що можуть вплинути на репродуктивні функції.

І нарешті у 2018 р. було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях» [14]. З його прийняттям до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» (ст. 1) було додано ключову норму щодо гендерної рівності стало запровадження принципу гендерної рівності на військовій службі в Україні: «Жінки виконують військовий обов'язок на рівних засадах із чоловіками (за винятком випадків, передбачених законодавством з питань охорони материнства та дитинства, а також заборони дискримінації за ознакою статі)...» [15].

З 2019 року жінкам було надано можливість вступати до військових закладів освіти, включаючи військові (військово-морський, військово-спортивний) ліцеї, ліцеї із посиленою військово-фізичною підготовкою [16]. Саме у 2019 році були скасовані заборони на прийняття жінок на посади курсантів вищих військових навчальних закладів та військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти. Така позиція сил оборони України відповідає практиці підтримання різноманітності (з точки зору раси, етнічної приналежності, статі, соціально-економічного статусу та гендеру) країн-членів НАТО у підході до військової освіти [17, с. 386-409]. Водночас, жодна країна світу за даними міжнародного рейтингу гендерної рівності (The global Gender GapIndex, 2021) не забезпечує гендерну рівність [18].

В той же час, є країни, досвід гендерних трансформацій яких Женевський центр демократичного контролю над сектором безпеки (DSAF) виділяє в якості прикладу для наслідування та аналізу для розробки шляхів забезпечення гендерної рівності в силах безпеки і оборони. Це, насамперед, Уругвай [19]. На сьогодні там частка жінок в армії складає 25,1- 26 % [20, с. 2-3]. І це саме та межа, якої прагнуть досягти країни-члени НАТО до 2026 року. Це Гана – країна, яку наводять у прикладах практик гендерної інтеграції жінок. Серед країн-членів НАТО найбільш успішними з точки зору інтеграції жінок вважаються США, Велика Британія, Франція та Канада [21, с. 85] (див. мал. 4).

Малюнок 4.

Підсумовуючи досвід вказаних країн, серед напрямків розвитку системи забезпечення гендерної рівності на військовій службі, які доцільні для впровадження в Україні: 1) імплементація в оперативне планування та проведення операцій, місій; 2) розробка, утвердження і впровадження стандартів поведінки чи етичних норм у військовій сфері; 3) освіта та навчання з гендерних питань; 4) інституалізація мережі гендерних радників (Gender Advisor, GENAD) та координаторів (Gender Focal Point) [22]. Також можна додати необхідність підвищення ефективності демократичного цивільного контролю.

Якщо піднятися на вищий рівень урядування у сфері оборони та оборонного менеджменту, то відсутність спеціалізованої контрольної інституції щодо забезпечення прав військовослужбовців була

властива для функціонування сектору безпеки і оборони України до 2014 року. Нові виклики правам людини зумовили виділення контролю за дотриманням прав військовослужбовців в окремий напрям діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини – з 2014 р. працює Представник Уповноваженого у справах захисту прав військовослужбовців. Водночас, доцільним є розгляд питання функціонування військового омбудсмана в якості самостійного інституту, основним завданням якого буде захист службовців і працівників сектору безпеки і оборони. Відповідний інститут функціонує у таких країнах як Німеччина, Канада, Велика Британія.

Окремо зупинимося на напрямку «Освіта та навчання з гендерних питань». Аналіз військової освіти на предмет включення гендерного компоненту засвідчив відсутність єдиного підходу. Нами проаналізовано як неформальну професійну освіту на L-курсах, так і навчальні програми формальної професійної (професійно-технічної) та вищої військової освіти. Тому в університеті було розроблено і впроваджено перший курс з гендерної рівності в оборонній сфері (в освітній процес для курсантів Військово-юридичного інституту Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, починаючи з 2021 року).

Зокрема, спеціальний курс (базовий) було розроблено і імплементовано для рівня Л1В (неформальна, професійна освіта) – основною метою цього курсу є формування категоріально-понятійного апарату та базових знань щодо забезпечення гендерної рівності в оборонній сфері. Зокрема, це знання щодо поняття гендерної рівності та впровадження гендерних підходів у сектор безпеки і оборони, інтеграції жінок в сили оборони України та пов'язані з цим практичні виклики організації військової служби, враховуючи закордонний досвід забезпечення гендерної рівності в оборонній сфері, міжнародні та стандарти НАТО з гендерних питань. Наступний курс викладається на другому (магістерському) рівні вищої освіти (формальна військова освіта). Даний курс є продовженням базового курсу. Він передбачає поглиблення знань та висвітлення питань гендерної перспективи при плануванні, виконанні та оцінці військових операцій, запобігання гендерній дискримінації, гендерно-зумовленому і сексуальному насильству. Останні два завдання дуже важливі в контексті бойових дій в Україні, коли відповідні воєнні злочини та злочин проти людяності [23, с. 8-18] набули широко розповсюдження з боку військовослужбовців армії противника.

Описаний досвід може бути використаний для вдосконалення військової освіти як в Україні, так і за кордоном. Рівно як і для інших сфер, де питання гендерної рівності є важливими. Зокрема, можемо запропонувати два напрямки розвитку навчання:

1) на міжнародному рівні – створення базового гендерного тренінгу та спеціалізованих для юристів, психологів, керівників;

2) на рівні окремих держав – інтеграція гендерного компоненту у всі навчальні дисципліни (в Україні вже здійснюється) та розробка базової навчальної дисципліни, яка б включала потрібні всім знання, уміння, навички, автономію, комунікацію та відповідальність для формування гендерної компетентності. При цьому така компетентність повинна бути включена до загальних чи спеціальних компетентностей на рівні стандартів чи професійних стандартів навчання. Так, Наказ Міністерства освіти на науки України № 1379 від 12.12.18 р. визначає стандарт вищої освіти за спеціальністю 081 «Право» галузі знань 08 «Право» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. Цей Стандарт є нормативним документом, який містить сукупність вимог до змісту та результатів освітньої діяльності закладів вищої освіти для забезпечення здобуття ступеня вищої освіти. Зокрема, Стандарт включає Загальну компетентність 12 «Здатність усвідомлювати рівні можливості та гендерні проблеми» [24]. Водночас, професійний стандарт військового фахівця Збройних Сил України за військово-обліковими спеціальностями юридичного профілю [25] не включає гендерної компетентності. Хоча вона є необхідною для військового юриста. Отже, відповідні зміни доцільно внести не тільки для спеціальностей юридичного профілю, але і для всіх військово-облікових спеціальностей ЗСУ.

Список використаних джерел:

1. Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року URL: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/sustainable-development-report/the-2030-agenda-for-sustainable-development.html> (дата звернення 24.07.2022)
2. Newby V., Sebag C. Gender sidestreaming? Analysing gender mainstreaming in national militaries and international peacekeeping. *European Journal of International Security*. Volume 6 , Issue 2 , May 2021 , pp. 148 – 170. DOI: <https://doi.org/10.1017/eis.2020.20>

Jenne N., Bisshopp F. Female Peacekeepers: UNSC Resolution 1325 and the Persistence of Gender Stereotypes in the Chilean Armed Forces. *International Peacekeeping*, Informa UK Limited, 2020, № 1, p. 134-159. DOI: <https://doi.org/10.1080/13533312.2020.1827951>

3. Gender Mainstreaming in the Canadian Armed Forces and the Department of National Defence: Lessons on the Implementation of Gender-Based Analysis Plus (GBA+). *Armed Forces & Society*. 2020. DOI: <https://doi.org/10.1177/0095327X20956722>

4. Криза оборонної реформи 2000-2010 років. Нові умови, рішення, результати: Аналітична доповідь. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/kryza-oboronnoi-reformi-2000-2010-rokiv-novi-umovirishennya> (дата звернення 24.07.2022)

5. У нашому війську служить понад 31 тисяча жінок. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/03/v-nashomu-vijsku-sluzhyt-ponad-31-tysyacha-zhinok/> (дата звернення 24.07.2022)

6. Cherviakova O.V. Gender equality in defence: challenges and priorities in war (analysis of the Ukraine experience). *Visegrad Journal on Human Rights*. Issue 2. 2022. P. 149-156. URL: https://journal-vjhr.sk/wp-content/uploads/2022/06/VJHR_2_2022.pdf (дата звернення 24.07.2022)

7. Кількість жінок у нашому війську за десять років збільшилась у 15 разів. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2019/09/17/kilkist-zhinok-u-nashomu-vijsku-za-desyat-rokiv-zbilshilas-u-15-raziv/> (дата звернення 24.07.2022)

8. Дрок Л. Методологічний підхід до прогнозування чисельності офіцерського складу Збройних Сил України. *The Scientific Heritage : the journal publishes scientific studies*. Budapest (Hungary), 2020. № 49 (4). С. 33–38.

9. Дрок Л. Зміни чисельності посад офіцерів на етапах формування офіцерського складу Збройних Сил України. Перспективні напрямки наукових досліджень : зб. наук. матер. XLIX Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., Миколаїв, 15 липня 2020 р. Ч. 2. Вінниця, 2020. С. 5–8.

10. Про затвердження змін до тимчасових переліків військово-облікових спеціальностей і штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу та військовослужбовців-жінок і тарифних переліків посад вищезазначених військовослужбовців: Наказ Міністерства оборони України № 292 від 03.06.2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0880-16#Text> (дата звернення 24.07.2022)

11. Тимчасовий перелік штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу з урахуванням тих, на які дозволяється призначати військовослужбовців-жінок, та відповідних їм військових звань і тарифних розрядів посад редакції Наказів Міністерства оборони України № 111 від 12.03.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0600-14#n14> (дата звернення 24.07.2022)

12. Про затвердження змін до Переліку військово-облікових спеціальностей осіб офіцерського складу, Переліку військових посад осіб офіцерського складу, які можуть бути заміщені військовослужбовцями-жінками, Переліку військово-облікових спеціальностей, за якими може бути присвоєно первинне військове звання молодшого лейтенанта запасу: Наказ Міністерства оборони України № 43 від 23.01.2017 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0226-17#Text> (дата звернення 24.07.2022)

13. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях: Закон України № 2523-VIII від 06.09.2018 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2523-19#Text> (дата звернення 24.07.2022)

14. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України № 2232-XII від 25.03.1992 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text> (дата звернення 24.07.2022)

15. Про затвердження Положення про військовий (військово-морський, військово-спортивний) ліцей, ліцей із посиленою військово-фізичною підготовкою: Постанова Кабінету міністрів України від 30.06.2021 № 672 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/672-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення 24.07.2022)

16. Polga-Hecimovich J., Carey J.M., Horiuchi Y. Student Attitudes Toward Campus Diversity at the U.S. Naval Academy: Evidence From Conjoint Survey Experiments. *Armed Forces & Society*. 2019. Volume: 47. Issue: 2. Page(s): 386-409.

17. Global Gender Gap Report (2021). URL: <https://www.weforum.org/reports/ab6795a1-960c-42b2-b3d5-587eccda6023> (дата звернення 24.07.2022)

18. Uruguay's Armed Forces take action to pave the way for gender equality. URL: <https://www.dcaf.ch/uruguay-armed-forces-take-action-pave-way-gender-equality> (дата звернення 24.07.2022)

19. Uruguay – Summary Report. URL: <https://www.wiisglobal.org/wp-content/uploads/2020/12/Uruguay-Summary-Report.pdf> (дата звернення 24.07.2022)

20. Summary of the National Reports of NATO Member and Partner Nations to the NATO Committee on Gender Perspectives (2017). URL: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2019_09/20190909_190909-2017-Summary-NR-to-NCGP.pdf (дата звернення 24.07.2022)

21. Integrating UNSCR 1325 and gender perspective into the NATO command structure: BI-SC Directive 040-001 (Public version). URL: <https://www.act.nato.int/images/stories/structure/genderadvisor/nu0761.pdf> (дата звернення 24.07.2022)

22. Cherviakova O., Mekheda V. Violations of the laws or customs of war under military law: comparative analysis of international and internal legislation of Ukraine. *Problems of Legality* (ISSN 2414-990X). 2021. Issue 152. P. 8-18. DOI: 10.21564/2414-990X.152.223328

23. Про затвердження стандарту вищої освіти за спеціальністю 081 «Право» для першого (бакалаврського) рівня: Наказ Міністерства освіти України від 12.12.2018 № 1379. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/12/21/081-pravo-bakalavr.pdf> (дата звернення 24.07.2022)

24. Про затвердження Положення про особливості організації освітньої діяльності у вищих військових навчальних закладах Міністерства оборони України та військових навчальних підрозділах закладів вищої освіти: Наказ Міністерства оборони України 09.01.2020 № 4. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0250-20#Text> (дата звернення 24.07.2022)